

Yeni dərsliklər və “Yeniliklər”

Akif MƏMMƏDOV,

pedaqoji elmlər namizədi

2003-2004-cü tədris ilində müəllimlərin istifadəsinə bir neçə yeni dərslik verildi. Onlardan biri də 8-9-cu siniflər üçün professor **Y.Seyidovla T.Əsədovanın hazırladıqları “Azərbaycan dili”** dərsliyidir. Dərslik irəli sürülən mühakimələrin “orijinallığı” və ziddiyyətli olması, V, VI, VII siniflərdə öyrədilənlərə münasibətdə vahidliyin gözlənilməməsi, dilinin qüsurlu olması, təlimin məzmununun artıq yüklənməsi ilə və s. pedaqoji ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi.

Dərslikdəki “yeniliklərdən” biri **tərkibi feillərin mürəkkəb cümlə üzvü kimi, deməli, həm də söz birləşməsi kimi** təqdimidir. 18-ci səhifədəki 66 sayılı çalışmada belə bir tapşırıq verilir: “Oxuyun, söz birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələrini deyın”. Bu birləşmələr içərisində “kömək etmək”, “səmimi olmaq”, “xilas etmək” kimi tərkibi feillər də verilir. Güman etmək olardı ki, belə ifadələri müəlliflər bilərəkdən söz birləşmələrinin içərisində veriblər ki, şagird onları fərqləndirsin, necə deyərlər, ağı qaradan seçsin. Əslində belə halda da, çalışmanın şərti ayrı cür ifadə edilməli idi. Məsələn, belə: “Oxuyun, söz birləşmələrini seçin və tərəflərinin ifadə vasitələrini deyın”. Ancaq dərslik müəlliflərinin sonrakı izahlarda və çalışmalardakı mövqeyi göstərir ki, onlar doğrudan-doğruya yuxarıda dediyimiz kimi, ikinci tərəfli köməkçi feil olan (et, elə, ol) tərkibi feilləri söz birləşməsi hesab edirlər. Bir neçə fakt:

1) Səhifə 85-də söz birləşməsi ilə ifadə olunan mübtədaya aid belə nümunələr verilir: “**Şair olmayan da** xəyala dalır” və ya “**Şair olan** qəm də yeyir”. 2) Səhifə 121-də söz birləşməsi ilə ifadə olunan tərz-i-hərəkət zərflərinə aid belə bir misal var: “Yenə cəllad olub durdu qəsdimə”. 3) Səhifə 140-da, “Mehdi Hüseyn ədəbiyyatda realizmi **müdafiə edirdi**” cümləsinin xəbəri (müdafiə edirdi) quruluşca mürəkkəb hesab olunur. Və elə həmin səhifədə bir qədər aşağıda yazılır ki, “Mürəkkəb cümlə üzvləri söz birləşmələri ilə ifadə olunur”. Yəni “müdafiə edirdi” söz birləşməsidir. 4) Səhifə 141-də “Füzulinin qəzəllərində şəxsi və dünyəvi,

ictimai-bəşəri kədər vəhdət təşkil edir” cümləsindəki “təşkil edir” feili də mürəkkəb cümlə üzvü (xəbər) sayılır. (Əslində burada xəbər “təşkil edir” yox, “vəhdət təşkil edir”dir.)

Sitatların sayını artırmaq da olar. Məncə, müəlliflərin mövqeyi aydındır. Tərkibi feillərin söz birləşməsi və onlarla ifadə olunan cümlə üzvlərinin mürəkkəb hesab edilməsi fikrinin yanlış olması barədə uzun-uzadı danışmaq istəmirəm. Elə haqqında bəhs eldiyimiz dərsliyin özündəcə bir neçə dəfə qeyd edilir ki, söz birləşməsi iki sözdən ibarətdirsə, onların hər ikisi müstəqil mənalı söz olmalıdır. (Bax: səh. 19, 143 və s.) Tərkibi feillərin ikinci tərəfi isə müstəqil yox, köməkçi feillərdir. Bu, bir. İkinci də professor Y. Seyidov (dərsliyin əsas müəllifi) özü də “Azərbaycan dilində söz birləşməsi” (1992) adlı monoqrafiyasında əsaslandırır ki, dərslikdəki mövqe yanlışdır: “Bütün söz birləşmələri, eləcə də bütün feili birləşmələr müstəqil mənalı sözlərdən təşkil olunduğu kimi, adlarla feillərdən ibarət feili birləşmələr də müstəqil mənalı sözlərdən əmələ gəlir. Buna görə də zahirən feili birləşmələrə oxşayan **müəllim olmaq, yaxşı olmaq, çox olmaq, tez olmaq** və s. kimi formaları feili birləşmələr adlandırmaq olmaz” (seçdirmə mənimdir - A.M. səh. 220). Görəsən, çox aydın və dəqiq şəkildə deyilən bu fikrindən professor indi niyə imtina edir?

Ümumiyyətlə, dərslikdə söz birləşməsi anlayışına yanaşmada “yeniiliklər” çoxdur. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq. “Kəmiyyət zərfliləri ...” bir qədər”, “bir az”, “bir çox”... və s. birləşmələri ilə (seçdirmə mənimdir -A.M.) ifadə olunur (adı çəkilən dərslik, səh. 133).

İndi verəcəyimiz nümunələrdə isə müəlliflər bir az da irəli gedərək, nəinki tərkibi sözləri, hətta defislə yazılan mürəkkəb sözləri də söz birləşmələri hesab edirlər: “Bu cümlədəki (söhbət “Yan küçədə sınıq-sökük darvazaya çəkmə şəkilli iri bir lövhə salınmışdı” cümləsindən gedir - A.M.) **“sınıq-sökük”** mürəkkəb cümlə üzvüdür” (səh.140). Və yaxud: “Bu cümlədəki (“Füzulinin qəzəllərində şəxsi və dünyəvi, ictimai-bəşəri kədər vəhdət təşkil edir” cümləsi nəzərdə tutulur) mürəkkəb cümlə üzvləri bunlardır: **“ictimai-bəşəri...”** (səh. 141).

Dərslikdən gətirdiyimiz bu nümunələrdən aydın görünür ki, müəlliflər –**“bir qədər”, “bir az”, “bir çox”** tipli tərkibi sayları, **“sınıq-sökük”, “ictimai-bəşəri”**

kimi yaxın mənalı sözlərdən yaranan mürəkkəb sözləri şagirdə söz birləşməsi kimi təqdim edirlər. Azərbaycan dilçiliyində professor Yusif Seyidovun xidmətləri əvəzsizdir. Ancaq professorun sintaksis, o cümlədən söz birləşməsi sahəsindəki tədqiqatları bizi indiyə kimi problemə başqa cür yanaşmağı öyrətmişdir. Əgər prof. Y.Seyidov dərslikdəki mövqeyinə bizi inandırmaq istəyirsə, qoy əvvəlcə illərlə apardığı tədqiqatlar sayəsində gəldiyi aşağıdakı nəticənin yanlış olduğunu təsdiq etsin. Odur ki, yenə də professor Y.Seyidovun yuxarıda adını çəkdiyimiz monoqrafiyasında söz birləşməsinin əsas əlamətləri barədə gəldiyi nəticələrlə oxucunu baş-başa buraxıram. Görək, bu əlamətlərin hansı yuxarıda göstərdiyimiz cümlə üzvlərinin mürəkkəb olduğunu (yəni söz birləşməsi ilə ifadə olunduğunu) əsaslandırmağa kömək edir: a) “Söz birləşməsi əmələ gətirən sözlər leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə (A.M.) saxlayır, ayrılıqda olduğu kimi, birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur” (səh.51); b) “Söz birləşməsinin hər komponentinə ayrılıqda sual vermək olur” (səh.52); c) “Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqələr təsiredici vəziyyətdə olur” (səh.52) və s.

Dərslikdəki bəzi izahlarda **qeyri-müəyyənlik** və ya **yarımçıqlıq** var. 23-cü səhifədə ismi birləşmələr belə şərh olunur: “İkinci tərəfi adlarla (əsasən isimlə, sifətlə, sayla, zərflə, eləcə də substantivləşmiş başqa sözlərlə) ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir”. Tərifdən aydın olmur ki, “substantivləşmiş başqa sözlər” deyiləndə nə nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, substantivləşmək sifətə, saya, bunları əvəz edən əvəzlilərə və bir də feili sifətə aiddir. Yuxarıdakı izahda sifətlə sayın adı çəkilir. Əgər söhbət isimləşə bilən əvəzlilərdən gedirsə, belə dolaylı adlandırmadansa, elə onun öz adını çəkmək daha, dəqiq olmazdımı? O ki qaldı feili sifətə, əvvəla, izahdan sonra verilən nümunələrdə ikinci tərəfi feili sifət olan birləşmə yoxdur. Həm də “İkinci tərəfi feilin təsriflənməyən formaları (məsdər, feili sifət və feili bağlama) ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə feili birləşmələr deyilir” (dərslik, səh.35). Demək, ikinci tərəfi substantivləşmiş feili sifət olan birləşmələr ismi yox, feili birləşmələrdir. Yeri gəlmişkən. Əgər ikinci tərəf, dərslikdə də təsdiq edildiyi kimi, feilin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunan birləşmələr feili birləşmələdirsə, niyə 23-cü səhifədə **“müğənninin oxumağı”, “quşların oxumağı”** (guya “oxumaq” feilindən başqa söz yox imiş) ismi birləşmələr hesab edilir? Bəlkə,

formal əlamət - birinci tərəfin yiyəlik hal, ikinci tərəfin isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsinə istinad edilir? Amma sərbəst birləşmələrin ismi və feili birləşmələrə bölünməsində bu cəhət yox, ikinci tərəfin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması əsasdır.

İkinci növ təyini söz birləşməsi şagirdə belə təqdim edilir: “Birləşmənin birinci tərəfi **şəkilçisiz** (A.M.) olur, ikinci tərəfi isə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir” (səh. 26). Nəzərə almaq lazımdır ki, dərslik, hər şeydən əvvəl, şagird üçün yazılır. Ona görə də buradakı fikir dəqiq ifadə edilməli, şagirdin yanlış nəticə çıxarması üçün əsas verməməlidir. İzahdan belə çıxır ki, bu növ birləşmələrin asılı tərəfində heç bir şəkilçi olmur. Onda da, elə orada verilən **“odlar yurdu”, “azadlıq mübarizəsi”, “oxumaq həvəsi”** kimi birləşmələrin II növ təyini söz birləşməsi olduğuna şagirdləri inandırmaq çətinləşir. (Göründüyü kimi, birinci tərəflər “şəkilçisiz” deyil, sadəcə olaraq, fikri dəqiq ifadə etmək lazım idi: “Birləşmənin yaranması üçün birinci tərəfdə heç bir şəkilçi işlənmir, ikinci tərəfdə isə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi (-ı, -i, -u, -ü) olur”.

“Feili və ismi birləşmələr” başlığı altında bu anlayışlar belə şərh olunur: “İsim, sifət, say, əvəzlilik, məsdər, feili sifət və zərflə ifadə olunan xəbərlərə ismi xəbərlər deyilir. Feilin təsriflənən formaları ilə ifadə olunan xəbərlərə feili xəbərlər deyilir (səh. 96).

Yanlışlıq və yarımçıqlıq ondadır ki, bu izahda ismi və feili birləşmələrlə ifadə olunan xəbərlərin hansı tərəfə aidliyi şagird üçün qaranlıq qalır. Söz yox ki, bir neçə səhifə sonra (səh. 101) belə bir yarımbaşlıq verilir: “Xəbərlərin söz birləşmələri ilə, söz birləşməsi əmələ gətirməyən iki və daha artıq sözlə ifadə olunması”. Yaxşı olmazdımı, xəbərin ifadə vasitələri izah edilib qurtardıqdan sonra “Feili və ismi xəbərlər” mövzusu verilə idi. Onda izah da yarımçıq olmazdı. Həm də bu başlığın (“Xəbərlərin söz birləşmələri ilə, söz birləşməsi əmələ gətirməyən iki və daha artıq sözlə ifadə olunması”) qəribəliyi ondadır ki, görəsən, müəlliflər **“söz birləşməsi əmələ gətirməyən iki və daha artıq söz”** deyəndə nəyi nəzərdə tuturlar? Axı, şagird indiye kimi belə “termin”lə rastlaşmayıb. Nümunələrdən aydın olur ki, müəlliflər bu ad altında feili xəbərlərə aid **“uğurlar olsun”, “var olsun”, “daş ol”, “rəhm etmə”, “yoldaş ol”, “zərrə olsaydım”, “damla olsaydım”** kimi tərkibi feilləri

nəzərdə tuturlar. Amma bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, dərslikdə bunlar çox yerdə "söz birləşməsi əmələ gətirməyən iki və daha artıq söz" yox, birmənalı şəkildə söz birləşməsi hesab edilir (bax: səh. 18, 85, 140, 141 və s .).

Bizcə, bu izah da yanlışdır: “Bu cümlələrin (söhbət qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdən gedir - A.M.) xəbərləri feili xəbər olur, yəni ya tək feillə ifadə olunur, ya da feili birləşmələrlə ifadə olunur” (səh. 206). **Əvvəla**, “ifadə olunur” sözünün bu qısa cümlədə iki dəfə təkrarı nitq qüsurdur. **İkinci**, feili xəbər - feillə ifadə olunan xəbərə yox, feilin təsriflənən formaları ilə ifadə olunan xəbərə deyilir. Məsələn və feili sifət də feildir, ancaq onlarla ifadə olunan xəbərlər ismi xəbərlərdir. Üçüncü, feili xəbər feili birləşmələrlə necə ifadə oluna bilər? Axı, feili birləşmələri təsriflənməyən formalar yaradır ki, bunlar da elə dərsliyin özündə ismi xəbərlər kimi götürülür (səh. 96, 98).

“Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar isə xüsusi isimlə, şəxs əvəzlilikləri ilə... ifadə olunur” (səh. 109) izahında isə şagirdlər “tapmaca” ilə üzləşirlər: bu üç nöqtənin yerində, görəsən, şagirdlər daha nələri düşünməlidir? Həm də yaxşı olardı ki, bu şərh təsirlik halın öyrədilməsində (VI sinif) verilə idi, həm də tam şəkildə. Konkret olaraq yazıla idi ki, nələr qeyri-müəyyən tərslik halda işləyə bilməz, daha üç nöqtə ilə yox.

Söz-cümlənin “tərif” də maraqlıdır: “Mükalimə zamanı bəzi sorğulara bəli, yox, xeyr sözləri ilə cavab verilir və bununla deyilən fikir təsdiq və ya inkar edilir. Belə yerdə həmin sözlər fikir ifadə etmiş olur. Ona görə də onlara “Söz-cümlə” deyilir” (səh. 220). Təbii ki, şagird üçün ən qeyri-adi şey bu olacaq: görəsən, cümlənin ortasında bu söz-cümlə termini niyə böyük hərflə, həm də dırnaqda yazılmışdır? Eybi yox. Deyək ki, bu, texniki qüsurdur. Tərifdən çıxan nəticələr belədir: 1) Söz-cümlə məgər elə **bəli, yox, xeyr** sözlərindən ibarətdir? Heç olmasa “və sair” yazıla idilər, ya da yuxarıdakı kimi üç nöqtə qoya bilərdilər. 2) Bu sözlər söz-cümlə kimi işləndikdə “fikir” yox, bitmiş fikir ifadə edir. 3) Bəli, yox, xeyr sözləri ona görə söz-cümlədir ki, cümlə əvəzində işlənir. Belə də olanda şagirdlər söz-cümləni bir sözdən ibarət cümlələrdən, xüsusilə yarımçıq cümlələrdən fərqləndirə bilməyəcəklər. Elə dərslik müəllifləri də fərqləndirə bilməyiblər. Dərslikdə söz-cümlələrə aid gətirilən aşağıdakı nümunələrə fikir verək:

“ - Sənin “Azərbaycan dili” kitabın var?

- Var” (səh. 221)

Və yaxud

“ - Bəs “Azərbaycan tarixi” kitabın yoxdur?

- Var” (səh. 221)

(Nümunələrin “rəngarəngliyi” göz qabağındadır). Hər iki cümlədə “var” sözü söz-cümlə hesab edilir. Əslində isə onlar xəbərdən ibarət yarımçıq cümlələrdir (Hər ikisində mübtəda buraxılmışdır). Söz-cümlədən danışanda onun ən mühüm əlamətlərindən birini – üzvlənmədiyini, yəni cümlə üzvlərinə ayrılmadığını şərh etmək lazım idi. Bu, yoxdur. Səhv də elə buradan irəli gəlir.

Cümlələrin üzvlərə görə sintaktik təhlilində də qəribəliklərə rast gəlirik. Bir neçə fakta nəzər salaq:

- 1) “Validəynlər və qardaşlar bu izdivaca sevinərək razılaşıdılar” cümləsindəki “bu izdivaca sevinərək” birləşməsi məqsəd zərfliyi hesab edilir (səh. 135). Halbuki burada məqsəd yox, səbəb mənası üstündür (Sevindikləri üçün razılaşıdılar). Deməli, birləşmə səbəb zərfliyidir.
- 2) “Dağlardan əsən sərin külək şəhərə sərin hava gətirirdi” cümləsindəki “dağlardan” sözü zərflik kimi götürülür (səh. 148). Əslində bu söz “əsən” feili sifəti ilə birlikdə tərkib əmələ gətirir və bu tərkib də təyin yerində işlənir (hansı soyuq külək? - dağlardan əsən)
- 3) “Puşkin insan xarakterinə ictimai-tarixi meyarla yanaşmışdır” cümləsində “insan xarakterinə” birləşməsi vasitəli yox, vasitəsiz tamamlıq hesab edilir (səh. 158) və s.

Son vaxtlar dərsliklərin yazılmasında vahidlik prinsipinin gözlənilməməsi, necə deyirlər, ənənə şəklini alıb. İndiki dərsliklərdə də belədir. Biz konkret olaraq dərsliklər arasındakı ziddiyyətli fikirlərdən söhbət açmaq istəyirik. Haqqında danışdığımız dərsliklə aşağı sinif dərsliklərində irəli sürülən bir neçə fikir fərqli mövqelərdən təqdim olunur:

- 1) Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “kömək etmək”, “hazır olmaq”, “müdaxilə etmək” tipli ifadələr, haqqında danışdığımız dərslikdə söz birləşməsi, VI-VII siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliyində isə (2003-cü il, müəlliflər:

B.Əhmədov, A.Axundov, B.Xəlilov) “söz birləşməsi ilə ifadə olunan (?! – A.M.) feillər” adlandırılır (səh. 132).

- 2) VIII-IX sinif dərslində “əziz”, “yaxşı”, “gözəl” tipli sözlər cümlədəki yerindən asılı olmayaraq, sifət hesab edilir. Məsələn, 121-ci səhifədə sifətlə ifadə olunan zərfliyə aid “Əziz tutaq, yaxşı bilək yoldaşlığın qədrini biz” kimi nümunələr verilir. Yaxud 254 sayılı çalışmada tələb edilir ki: “Yaxşı, gözəl sifətlərini cümlədə tərz-i-hərəkət zərflilikləri kimi işlədin” (səh. 122). VII sinifdə isə şagirdlər başqa cür öyrənirlər: “Bəzi sözlər, cümlədəki yerindən asılı olaraq, həm sifət həm də zərf ola bilər. Bu və ya digər söz sifət olduqda əşyanın əlamətini, zərf olduqda isə hərəkətin necəliyini bildirir. Məsələn, “Yaxşı (sifət) şagird yaxşı (zərf) oxuyar” (səh. 207-208).
- 3) VIII-IX sinif dərslində “səhər”, “axşam”, “gecə”, “günorta” sözləri də, işlənmə yerindən asılı olmayaraq, isim hesab edilir: “Səhər, axşam, gecə, günorta isimlərini cümlələrdə zaman zərflilikləri kimi işlədin” (səh.131). VII-VIII siniflər üçün dərslərdə isə məsələ ayrı cür qoyulur: “Nə zaman? sualına cavab olan zərflər isimlərə oxşayır. Bu və ya digər söz isim olduqda nə? sualına cavab olur; məsələn,

O gün ki fəsl-i-yaz olur,

Gecə (nə?), gündüz (nə?) tatlıdır olur.

Səhər, axşam, gecə və s. isimlər hərəkətin zamanını bildirdikdə zərf olur (seçmə mənimdir - A.M.); məsələn, Biz səhər (axşam, gecə) yola düşdük” (səh. 207, göründüyü kimi, burada da fikir dolaşıqdır).

- 4) VIII-IX sinif dərslində “Ara sözlərin ifadə vasitələri” başlığı altında gedən şərhdən aydın olur ki, nəhayət, məsələn – isimlə, şübhəsiz ki, sifətlə ifadə olunan ara sözlərdir (səh.188). Belə çıxır ki, şagird bunları morfoloji təhlil zamanı isim, sifət, sintaktik təhlil zamanı ara söz kimi götürməlidir. Ancaq onlar VII sinifdə eyni sintaktik mövqedə nəhayət sözünü nəticə bildirən (səh. 235), şübhəsiz sözünü təsdiq bildirən modal söz (səh. 235), məsələn sözünü isə aydınlaşdırma mənalı tabesizlik bağlayıcısı kimi (səh. 222) öyrənirlər.

Ziddiyyətlər göz qabağındadır. Biz burada kimin haqlı olması ilə bağlı müzakirə

açmaq fikrində deyilik (bu başqa söhbətin mövzudur). Ancaq hər iki dərsliyin eyni şəxslərin eyni redaktorluğu ilə (professor Y.Seyidov, professor N.Cəfərov) hazırlanması imkan yaradardı ki, belə məsələlərdə ortaq məxrəcə gəlsin. Şagird tədqiqatçı-alim deyil ki, kimin haqlı olması üstündə baş sındırsın. Uşağı qalığın bir dəfə ağ, bir dəfə qara olmasına inandırmağa. çalışmaq nəyə lazımdır?!

Dərsliyin məziyyətlərindən biri də onun nəzəri materiallarla həddindən artıq yüklənməsidir. Məsələn, bizcə, (səh. 25, 27, 31-də) təyini söz birləşmələrinin mənə əsaslarının izahına geniş yer verilməsi əhəmiyyətsizdir. **Başqa bir misal:** bir tərəfdən yazılır ki: “Feili birləşmələr və feili tərkiblər nitq faktları kimi bir-birinə uyğundur. Məsələn, “sən gələndə” ifadəsinə birləşmə kimi də, tərkib kimi də baxmaq olar” (səh.43), digər tərəfdən isə feili birləşmələrin növləri onların birinci tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə qruplaşdırılır (səh. 40). Feili tərkiblər isə “əsas tərəflərin adları ilə” adlandırılır (səh. 43). Və hər biri də (feili birləşmələrlə feili tərkiblər) uzun-uzadı şərh olunur.

Bəzən eyni fikir oxşar cümlələrlə bir necə yerdə təkrarlanır. Bir neçə nümunəyə fikir verək: 1) “Kəmiyyətə görə uzlaşma isə birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində həmişə olduğu halda, üçüncü şəxsin cəmində gah olur, gah da pozulur” (səh. 50); 2) “...Üçüncü şəxsin cəmində kəmiyyətə görə uzlaşma bəzən olur, bəzən də yox” (səh. 92); 3) “Üçüncü şəxsin cəmində isə şəxsə görə uzlaşma həmişə olduğu halda kəmiyyətə görə uzlaşma gah olur, gah da olmur” (səh. 93).

Səhifə 166-dakı “Cümlənin həmcins üzvləri” mövzusu ilə 173-cü səhifədəki “Həmcins üzvlü cümlələr” mövzusu, demək olar ki, bir-birinin təkrarıdır.

Müəyyən şəxslə cümlələrin nitqdə roluna dair 201-ci və 204-cü səhifələrdəki fikirlər eynidir: “Müəyyən şəxslə cümlələr nitqdə daha çox işlənir. Biz hər hansı mətni yoxlasaq, görərik ki, oradakı cümlələrin ya hamısı, ya da əksəriyyəti müəyyən şəxslə cümlələrdir” (səh. 201); “Müəyyən şəxslə cümlələr nitqin əsasını təşkil edir. ... elmi, bədii əsərlər, ümumən, hər cür yazılar, əsasən, müəyyən şəxslə cümlələrdən ibarət olur” (səh. 204).

Nəzəri materialların ağırlığına baxmayaraq, çalışmaların bir çoxunda VIII və IX sinif şagirdlərinin səviyyəsindən xeyli aşağı olan tələblər qoyulur. Məsələn, 32-ci çalışmada 1-dən 10-na qədər olan müəyyən miqdar saylarının, 32-ci çalışmada isə

həmin sayların sıra sayları kimi həm rəqəmlə, həm də sözlə yazılması, 34-cü çalışmada, yenə həmin sayların isimlərlə işlədilməsi, çalışma 49-da nitq hissələrinin sıra ilə deyilib yazılması kimi sadə tapşırıqlar verilir. Bəzi çalışmalarda isə qoyulan tələbin hansı məqsədi güddüyü aydın deyil. Məsələn, “Oxuyun, dəftərinizə köçürün” (çalışma 45). Əvvəla oxumadan köçürmək mümkündürmü? “İfadəli oxuyun” tələbi daha düz olardı (236-cı çalışmadakı kimi). İkinci də, “dəftərinizə köçürün” əvəzinə, sadəcə, “Köçürün” tələbi daha konkretdir. “Baxmaq, başlamaq, danışmaq feillərini feilin şəkilləri üzrə dəyişin və onları cümlələrdə xəbər kimi işlədin” (çalışma 46). Görəsən, şəkillər üzrə dəyişən bu feilləri daha hansı üzv kimi işlətmək olar? “Məktəbin bağı, Bakı şəhəri birləşmələrini mürəkkəb zərflilər kimi işlədin” (çalışma 312). Guya bu birləşmələri sadə zərflilər kimi də işlətmək olarmış. 296, 303, 304, 307, 308, 311 sayılı çalışmalarda da buna oxşar qərribə tələblər qoyulur.

Bir çox yerdə ardıcıl gələn çalışmalardakı tələblərin eyniliyi və ya oxşarlığı yeknəsəqlik yaradır. Məsələn, çalışma 29-da sifət və sayların isimlərlə əlaqələnməsinə, 30-cu çalışmada sayla isimlərin, sayla sayın, 31-cidə isimlə ismin, isimlə sayın və sayla sayın birləşməsinə, sadəcə olaraq, “fikir vermək” tələbi, çalışma 55-də “ilə”, 56-da “ki” sözünü cümlədə həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlətmək, çalışma 62, 63, 64, 65-də söz birləşmələri düzəltmək, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209-cu çalışmalarda müvafiq cümlələr düzəldib yazmaq, 211, 212, 213, 214-cü çalışmalarda uyğun olaraq 10, 5, 3, 2 cümlə düzəldib yazmaq, 227, 228, 229-cu çalışmalarda yenə müvafiq cümlələr düzəldib yazmaq və sair bu kimi tələblərin oxşarlığı şagirdi yorur, onu işdən bezdirir.

Məncə, dərsliklərin dilinin tam qüsursuz olması barədə mübahisə etməyə dəyməz. O da ola “Azərbaycan dili” dərsliyi. Haqqında danışdığımız dərslikdəki dil xətaləri haqqında uzun-uzadı danışmaq mümkündür. (Gətirəcəyimiz nümunələrdəki səhvlərin nədən ibarət olduğunu da izah etməyə ehtiyac yoxdur. Bizcə, bu səhvlərin nədən ibarət olduğunu məktəb şagirdi də çox asanlıqla müəyyənləşdirə bilər. (Bütün sitatlarda; seçmə mənimdir - A.M.)

“Mətni köçürün, əsas nitq hissələrinə aid sözlərin altından isə, köməkçi nitq hissələrinə aid **sözlərin altından** iki xətt çəkin” (səh. 4); “**Azərbaycanda mürəkkəb isim olan** xüsusi yer adları deyin” (səh. 9); “**Azərbaycan dilində**

mürəkkəb isim olan xüsusi şəxs adları deyir" (səh. 9); "Qırmızı, sarı, ağ, qara, boz, göy sifətlərini sifətin **azaltma və çoxaltma dərəcəsinə salın**" (səh. 9); "Ancaq insanın əli ilə də yaranan möcüzələr də var" (səh. 28); "Belə fərqləndirmə **asanlıq əmələ gətirir**" (səh. 111); "Şifahi nitqdə cümlədəki bəzi cümlə üzvlərinə diqqəti cəlb etmək məqsədi ilə **onlar** nisbətən yüksək intonasiya ilə deyilir və **onlar** başqa cümlə üzvlərindən fərqləndirilir" (səh. 103); "Həmcins üzvlü cümlədə ola bilməz ki, həmcins üzvlərdən biri **vurğulu olsun**, digərləri **vurğulu olmasın. Vurğulu olsa, hamısı** eyni qaydada vurğulu olmalıdır" (səh. 164); "Şəkilçilər əlavə etməklə **onları** xəbər kimi formalaşdırsaq, **onlar** cümləyə çevriləcək" (səh. 109); "Cümlədə müəyyən vasitəsiz tamamlığa aid on misal yazın" (səh. 109); "Məntiqi vurğunun **konkret qrammatik tərifi belədir**" (səh. 163); "Birinci cümlədə şerimiz və şairlərimiz **sözləri həmcins üzvlərdir**, ikinci cümlədə gülə və çiçəyə **sözləri həmcins üzvlərdir**" (səh. 166); "Həmcins üzvlər eyni hüquqlu **olur**, aralarında tabəsizlik əlaqəsi olur" (səh. 167).

Belə "orijinal" cümlələr dərslikdə çoxdur. Biz ümumi təsəvvür yaratmaq üçün onların bir neçəsini misal gətirməklə kifayətləndik.

Beləliklə: a) vaxtilə uzunmüddətli təhlillərdən sonra əksər mütəxəssislər tərəfindən (hətta dərsliyin əsas müəllifi prof. Y.Seyidov tərəfindən də) qəbul edilmiş və tədrisdə də artıq özünə "vətəndaşlıq hüququ" qazanmış mübahisələrə (feili tərkiblərə münasibət, "sınıq-sökük" tipli qoşa sözlərin mürəkkəb cümlə üzvü olub-olmaması, sadə cümlənin bölgüsü prinsipi, adlıq və yarımçıq cümlələrə münasibət və s.) dərslikdəki yeni baxışların daha düz və münasib olduğu müzakirə edilsə; b) ayrı-ayrı siniflər üçün dərslik yazılmasına kompleks yanaşılsa və bu işdə ardıcılıq və vahidlik gözlənilsə; c) əqləbatan rəy və mülahizələr vəsaitin sonrakı çapında nəzərə alınsa və ç) haqqında söhbət açdığımız dərsliklər ciddi redaktə edilsə, hər şeydən əvvəl, təhsilimiz və gələcəyimiz qazanar.

"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", 2004, №1